12. ԿԱՐՄՐԱՇԵՆ (ՓՅՈԹԱՆԼԻ)

Հերհերի ձորահովտի ամենավերին գյուղն է այժմ։ Հուշարձանների և արձանագրությունների մնացորդները վկայում են, որ Վայոց ձորի հնագույն բնակավայրերից է։ Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ հնագույն Դաւանի գյուղն է սա, որ թուրքական տիրապետությամբ դարձել է Փյոթանլի[1]։

Գյուղի շրջակայքը ընդարձակ և բարեբեր լեռնալանջ է, որտեղ, նախկինում և մինչև վերջերս էլ, տեղավորված էին մի քանի մանր գյուղեր, որոնց ավերակները մնում են (ձորահովտում գյուղերը կենտրոնացվել են և այժմ միայն 2 մեծ գյուղեր կան. Հերհեր և Վերնաշեն)։

Գյուղը բարեշեն է եղել հատկապես Օրբելյանների տիրապետության ժամանակ։ Հին գյուղատեղի արևելյան եզրին այժմ էլ մնում է այդ ժամանակին վերաբերող մի նշանավոր հուշարձան-կոթող, որն իր մեծությամբ և արվեստով առաջնակարգ տեղ է գրավում իր տեսակի մեջ։ Այդպիսի հուշարձանները սիրված էին Օրբելյանների կողմից։ Դրանցից մի քանիսը պահպանվել են նրանց նստոց Եղեգիս ավանի ավերակների մեջ։

Հերհերի ձորահովիտը Օրբելյանների օրոք պատկանում էր նրանց տան «ապարապետ» (հեծելազորի հրամանատար) և վասալ իշխան Շահուռնիններին, սակայն Վերնաշենի արձանագրությունների մեջ վերջիններիս մասին հիշատակություններ չկան։ Հավանաբար այս գյուղի ամենահարուստ արոտավայրերում էին բուծվում և սնվում Օրբելյանների ռազմական նժույգների երամակները՝ «ապարապետ» Շահուռնինների հսկողությամբ։

Ժողովածուում զետեղված արձանագրությունները գտնվում են այժմյան գյուղից դուրս։ Դրանցից առաջին և հնագույն խումբը (№ 102, 103) գտնվում է գյուղից արևելյան կողմում ջրաղացի մոտ։ Այստեղ մի փոքր և ժայռոտ բլրի վրա պահպանվել են փոքրիկ եկեղեցու ավերակները, որոնց մոտ և կանգնած են եղել արձանագրությունները կրող զույգ խաչքարերը։

Արձանագրությունների երկրորդ և թվով մեծ խումբը գտնվում է հին Փյոթանլի գյուղատեղի ավերակների մեջ, ցան ու ցիր, այժմյան գյուղից մոտ մեկ ու կես կիլոմետր հեռու, դեպի հարավ-արևմուտք։ Այստեղ մնացել են երկու եկեղեցիների և չորս գերեզմանատների մնացորդներն ու նշանավոր կոթող-հուշարձանը։ Այս գյուղատեղը բազմիցս շենացել ու ավերվել է. այդ վիճակի են ենթարկվել նաև հուշարձանները։

Արձանագրությունների երրորդ խումբը գտնվում է Կարմրաշենից մոտ երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք՝ Հին Փյոթանլուի տակ, ժայռերի արանքում ծվարած Գյոլարաս գյուղատեղի ավերակների մեջ։ Այստեղ կան միայն եկեղեցու հիմնապատերը և մի շարք խաչքարեր ու գերեզմանաքարեր՝ կանգուն և ընկած։

Այս գյուղատեղը գտնվում է Կարմրաշեն և Հերհեր գյուղերի արանքում։ Արձանագրությունների ժամանակով ու բովանդակությամբ կապված է ավելի Հերհերի հետ։

102. *ԽԱՉՔԱՐ, ընկած է գյուղից արևելք, ավերակ ջրաղացի առվի կողքին. ճակատին, տակին և թիկունքին։*

ԹՎ. :ՆԼԹ: (990) Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՆՊԱՏԱ[Յ] ՈՐԴՈ ՎԱՍԱԿԱ ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՆՇԱՆՍ Ի ՁԵՌՆ ԳՐԳՈՐԿԱ[Յ] ՅԻՇԵԱՑ ՔՍ.

Թիկունքին՝

ԵՍ ԳՐԳՈՐԻԿ, ՈՐԴԻ ԳԻՈՐԳ[ԱՅ], ԱԾԱՅԻՆ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆԲ ԳՏԻ ՉԱՐՉԱՆՍ. ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՄԵԾ Յ[Ո]ՒՍԱՒՍ ԲԵՐԻ [Ի] ԴՈ[Ւ]ՌՆ ԵԿԵ-

---

[1] *«Սիսական», 109։*

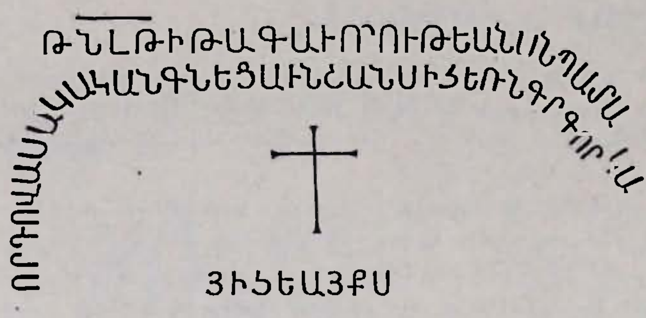

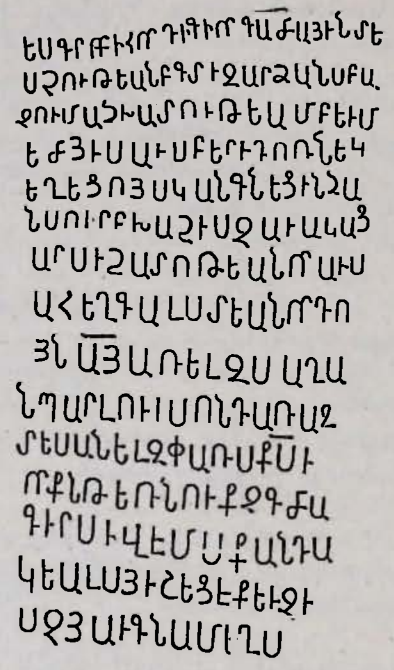

ԴԼԵՑՈՑՍ.ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՆՇԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԽԱՉԻՍ ՉԱՒԱԿԱՑ ԱՐԵՒՇԱ-
ՏՈՒԹԵԱՆ. ՈՐ ԱՒ.ՈՒ.ՐՍ ԱՀԵԴ
ԳԱԼՍՏԵԱՆ ՈՐԴՒՈՑՆ Ա̄Ց. ԱՌ-
ԵԼԱԼ ԶՍԱ ԴԱՆՊԱՐ ԼՈՒՑՍՈ
ԸՆԴ ԱՌԱՋ՝ ՏԵՍԱՆԵԼ ԶՓԱՌՍ
Ք̄ՍԻ. ՈՐՔ ԸՆԹԵՌՆՈՒՔ ԶԳԾԱ-
ԳԻՐՍ Ի ՎԵՄՍ ՔԱՆԴԱԿԵԱԼՍ,
ՅԻՇԵՑԷՔ ԵՒ ԶԻՍ ԶՑԱՒԳՆԱ-
ՄԵԴԼՍ:

Ծանոթ. *Խաչքարն իր տեսակի հնագույն օրինակների ոճով է, պարզ և արտահայտիչ քանդակներով։ Երկարությունը 3,66 մետր է, լայնությունը 90 սմ. ներքևում ավելի նեղանում է։ Այժմ այն ընկած է և թիկունքի արձանագրությունը ծածկված է։ Մենք այն կանգուն ենք տեսել 1932 թ. և նկարել։ Թիկունքի արձանագրության բովանդակությունից երևում է, որ այն ավելի ուշ է գրված, բայց ոչ շատ ուշ ճակատի արձանագրությունից, որովհետև տառաձևերը XI դարի են։*

Հրատ. Ջալալեանց, II, 137։ Քաջբերունի. Արարատ, 1889, 283. Ալիշան, 110։
Լուսանկ. 29, 29ա

103. ***ԽԱՉՔԱՐ,*** *եղել է Նախորդի մոտ։ Այժմ չկա։*

Թվին :ՑՀԴ: կանգնեցաւ սուրբ խաչս · · · · յանուն տեառն Աշոտոյ, որդւոյ Սահակայ Սիւնեաց · · · ·

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 137։ Ալիշան, 110։

104. ***ԿՈԹՈՂ-ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ,*** *գյուղից մեկ կիլոմետր հարավ, ավերակների մեջ, խաչքարի ճակատին և առաքյալների գլուխների տակ։*

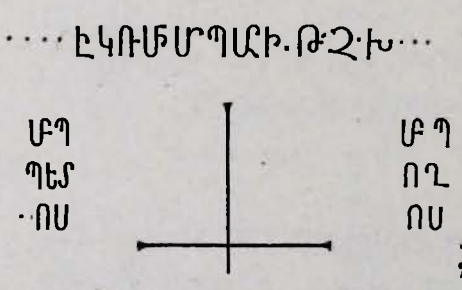

· · · ԷՂԻԿՈՒՄԻ ՍՄՊԱՏԻ. Թ̄Վ. :ՁԽ:
ՍԲ. ՊԵՏՐՈՍ. ՍԲ. ՊՕՂՈՍ

Ծանոթ. *Կոթողի կենտրոնում եղել են զույգ խաչքարեր, որոնցից միայն հարավայինն է մնացել՝ արձանագրության վերոհիշյալ մնացորդով։*

Հրատարակիչների մոտ կան միայն թվականը և առաքյալների անունները։

Արձանագրության բոլոր տառերն ուռուցիկ են։ Իր տեսակների մեջ այս կոթողն ամենամեծերից և գեղեցիկներից է։ Այժմ քանդված է ճակտոնն ամբողջովին իսկ կողքերից՝ մասամբ։

Հրատ. Քաջբերունի, Արարատ, 1889, Ն. 283։ Ալիշան, Սիսական, 109։

105. ԿՈԹՈՂ-ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ *հարավային պատին, արևի ժամացույցի թվերը։*

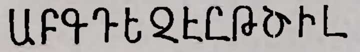

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ծ Ի Լ

Ծանոթ. Տառերն տառացիկ են։

Լուսանկ. 30

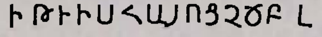

106. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և գեղաքանդակ, կանգնեցված է ժայռաբեկորի վրա. նույն գյուղատեղու մեջ. ճակատին և ատկին, 8 տող։*

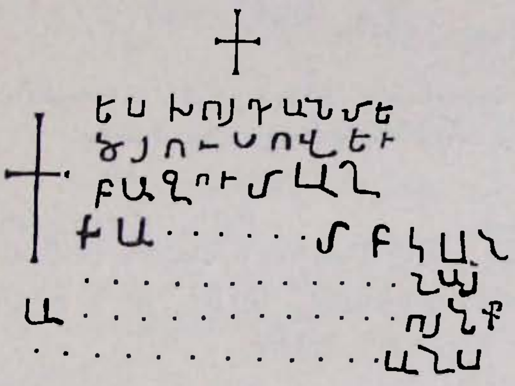

Ի ԹՎ.ԻՍ ՀԱՅՈՑ :ՉԾԲ: (1303) |ԵՍ ԽՈՅԴԻԱՆ ՄԵ|Ծ ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՆ|ԿՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ . . . . .
. . . .|. . . . .

Լուսանկ. 31

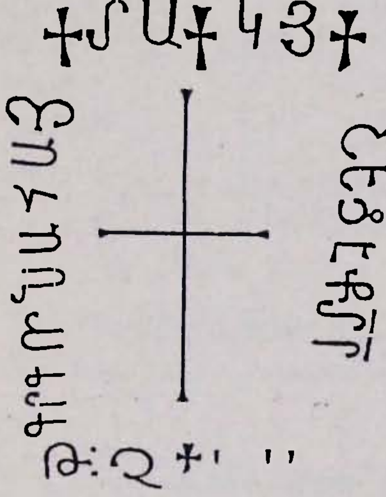

107. ԽԱՉՔԱՐ, *նույն ավերակների մեջ, շրջանակներին 4 տող։*

ԳՐԳՈՐ ՆԱՀԱՅ|ՏԱԿ Յ|Ի|ՇԵՑԷՔ |Ի|
ՏՐ| ԹՎ. :Չ: . . . .

Ծանոթ. Թվականի տասնավորի և միավորի մնացորդները կարող են ընթերցվել ԽԱ կամ ԻԱ։

Հրատ. Ջալալյանց, Բ, 136։ Ալիշան, 111։

Լուսանկ. 32

108. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *տափակ, նախորդից արևելք, երեսին 2 տող.*

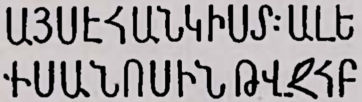

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՏ ԱԼԵ|ՔՍԱՆՈՍԻՆ.
ԹՎ. :ՋՀԲ: (1523):

109. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *օրորոցաձև, հյուսիսային կողին կենցաղային տեսարան, հարավում՝ չորս խորաններ, մեջը խաչեր. երեք շրջանակներին գրված է։*

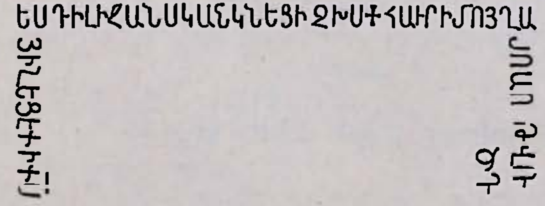

ԵՍ ԴԻԼԻՋԱՆՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽ|ԱՉ|Ս
ՀԱՒՐ ԻՄՈՅ ԴԱՄՄՈԱՈ ԹՎ. :ՌԾԴ: (1605)
ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ.

110. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *օրորոցաձև, հյուսիսային կողմում կենցաղային տեսարան։ Գտնվում է նույն ավերակների մեջ՝ բլրի ավերակ եկեղեցու մոտ. հարավում խորաններ և շրջանակներին ոլոված։*

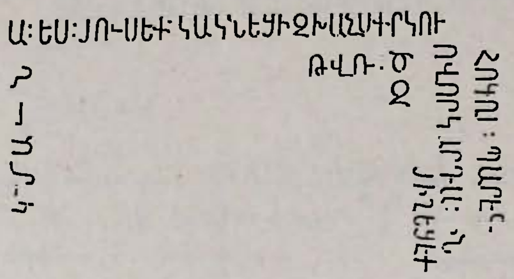

ԿԱՄԱՒՆ| Ա⌊Ց⌋ ԵՍ ՅՈՒՍԷՓ ԿԱ⌊Ն⌋Կ-ՆԵՑԻ ՉԽԱՉՍ ՓՐԿՈՒ⌊ԹԵ⌋| ՀՈԳՈՅ ՊԱՐԵԳԻՆ.՝ ՈՎ, ՈՐ ԿԱՐԴԱ՝ ՅԻՇԵՑԷՔ;

ԹՎ. ՌԾԶ: (1607)

111. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, *նախորդի մոտ, հյուսիսում կենցաղային տեսարան, հարավում խաչեր, արևելյան ճակատին 6 տող.*

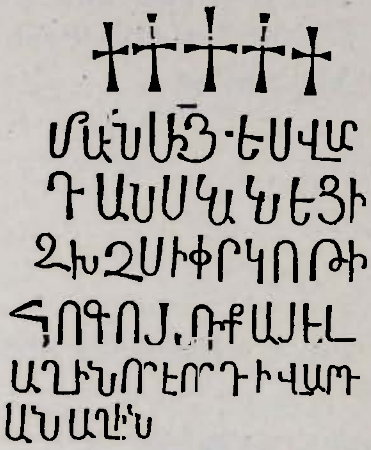

ԿԱՄԱՒՆ ՍՑ ԵՍ ՎԱՐ|ԴԱՆՍ ԿԱ⌊Ն⌋ԿՆԵՑԻ| ԶԽ⌊Ա⌋ՉՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ| ՀՈԳՈՅ ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՂԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՎԱՐԴ|ԱՆ ԱՂԻՆ.

Ծանոթ. XVI—XVII *դարերի*

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան, 110։

ԱՅՍ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԻ ՄԵՋ ԳՏՆՎՈՂ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՆԵՐՈՒՄ ԵՂԵԼ ԵՆ ԵՎ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.

112. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Սուրբ խաչս բարեխօսս է Դաւիթ բէկին. թվին ՌՁԸ: (1639):

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան, 109։

113. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Այս է տապան Սէթա Խաթունին, թվին ՌԾԵ: (1606):

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան, 109։

114. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Այս է հանգիստ Գրիգոր բէկին

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան, 109։

115. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Այս է հանգիստ Մանուչարին. թվին ՉԻԸ: (1279):

Հրատ. Ալիշան, 109։

116. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Այս է հանգիստ վարդապետին Յակովբայ, թվին ՉԿԹ: (1320):

Հրատ. Ալիշան, 109։

117. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎՐԱ.

. . . Եւ իւր եղբաւրն Սարգսին, թվին :ՉԻԸ: (1279):

Հրատ. Ալիշան, Սիսական. 109։

Արևմտյան կողմի գերեզմանատանը:

118. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Ես Յոհաննէս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն հոգւոյ իմոյ.

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան. 110։

119. ԽԱՉՔԱՐԻ ՎՐԱ.

Ի թվին :ՉԱ: (1252): ի բարեպաշտ իշխանութեան Աւագին
կանգնեցաւ խաչս. Ես Սահակ որդի Սիմոնայ մեծ յուսով
կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 136։ Ալիշան, 110։

13. ԳՅՈՒՅԱԲԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂ

120. ՍԱԼՔԱՐ, *անմշակ. գյուղատեղի կենտրոնում, կանգնած ավերակների մեջ, գետակի աջ ափին. վրան խաչ և արձանագրություն. 11 տող.*

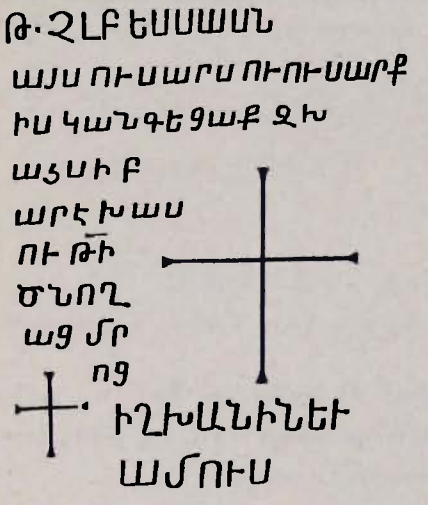

ԹՎ. :ՉԼԲ: (1283) ԵՍ ՍԱՍՆ|ԱՑՍ ՈՒ ՍԱՐՍՈՒ
ՈՒ ՍԱՐՔ|ԻՍ ԿԱՆԳ⌊Ն⌋ԵՑԱՔ ԶԽ|ԱՉՍ Ի
Բ|ԱՐԷԽԱ⌊Ւ⌋Ս|ՈՒԹԻ ԾՆՈՂ|ԱՑ Մ⌊Ե⌋ՐՈՑ|
ԻՇԽԱՆԻՆ ԵՒ| ԱՄՈՒՍՆ|ՈՅՆ . . .

Ծանոթ. *Արձանագրությունը չի շարունակված, թեև ազատ տեղ կա։*

121. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և գեղաքանդակ, կոտրված է երկու մասի, օգտագործվել է որպես ցանկապատի քար՝ գյուղից վեր, դեպի Հերհեր տանող ճանապարհի եզրին. 5 տող.*

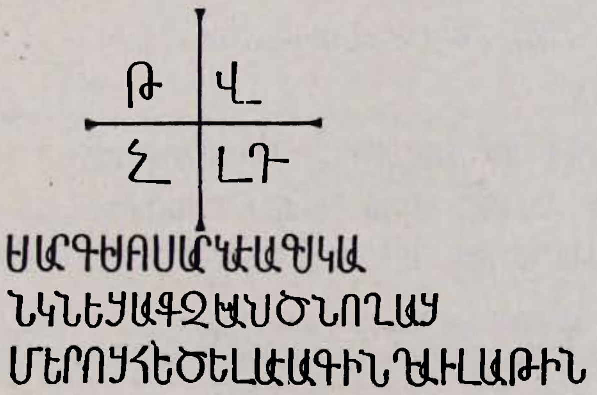

ԹՎ. :ՉԼԴ: (1285) |ԵՍ ⌊Ս⌋ԱՐԳԻՍ ՈՒ
ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՍ ԿԱ|ՆԿՆԵՑԱՔ ԶԽԱՉՍ
ԾՆՈՂ|ԱՑ| ՄԵՐՈՑ, ՀԵԾԵ⌊Ա⌋Լ
ԱՒԱԳԻՆ, ԴԱԽ|ԱԹԻՆ.

Ծանոթ. *Առաջին բեկորի վրա թվականն է, իսկ ներքևում մնացածը։*

122. ԽԱՉՔԱՐ, *մեծ և գեղաքանդակ, կանգնեցված է նախորդի մոտ՝ քիվին, 1 տող.*

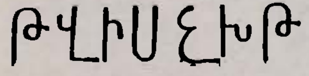

ԹՎԻՍ :ՉԽԹ: (1300)